

DARIA-ELENA BLÂNZEANU

Universitatea din București

Anul II, Filologie rusă-spaniolă

DOI: 10.62229/slv14/4

MANIFESTĂRI ALE RĂULUI TOTALITAR: SOCIETĂȚI DISTOPICE LA EVGHENI ZAMIATIN ȘI MIGUEL ÁNGEL ASTURIAS

MANIFESTATIONS OF TOTALITARIAN EVIL: DYSTOPIAN SOCIETIES IN YEVGENY
ZAMYATIN AND MIGUEL ÁNGEL ASTURIAS

Abstract. This paper analyzes dystopian depictions of a totalitarian, authoritarian state, wherein individuality is suppressed and the individual is coerced to become an executor of the directives of the great guiding mind that claims to act for the good of all. The aim of this analysis is to highlight the similarities in the portrayal of a totalitarian state by Yevgeny Zamyatin and Miguel Ángel Asturias, through their novels *We* and *The President*. Zamyatin's perceptions, shaped by his experience of the Russian Revolution of 1905 and the Bolshevik Revolution of 1917, are similar to those of Asturias, whose worldview has been shaped by the dictatorial regime of Manuel Estrada Cabrera in Guatemala from 1898 to 1920.

Keywords: dystopia; totalitarianism; evil; control; inability to free oneself

Introducere

La începutul secolului al XX-lea, viața și poziția socială a individului au fost profund afectate de ascensiunea dictaturilor și de cele două războaie mondiale. Aceste evenimente majore au avut consecințe dramatice asupra libertății individuale. Totalitarismele au impus transformări drastice ale vieții private, încercând să elimine sau să controleze viața și libertatea personală, prin supraveghere constantă și control strict al comportamentului și gândirii. Regimurile totalitare au folosit propaganda și coerciția pentru a modela și uniformiza identitățile individuale, subordonându-le ideologiei de stat. Aceste schimbări au fost surprinse de autori care au trăit la începutul secolului al XX-lea, precum Evgheni Zamiatin (1884-1937), scriitor, dramaturg și critic literar, autor al romanului distopic *Noi* (1920), și Miguel Ángel Asturias (1899-1974), scriitor, poet, politician și jurnalist guatemalez, autor al romanului *Domnul Președinte* (1946). Ambii s-au confruntat cu restricții care le-au influențat atât convingerile ideologice, cât și existența cotidiană.

Evgheni Zamiatin a studiat ingineria navală la Institutul Politehnic din Sankt-Petersburg și a lucrat ca inginer, ceea ce i-a permis să călătorească în mai multe țări, conjunctură ce i-a influențat viziunea asupra societății și culturii. În 1905, la Odessa, el este martorul revoltei de la bordul crucișătorului Potemkin¹. În același an este arestat de două ori pentru activism revoluționar. Scriitorul și-a asumat riscul alegerilor ideologice, după cum afirma el însuși: „În acei ani, a fi bolșevic însemna să mergi pe linia celei mai mari rezistențe. Iar eu eram bolșevic atunci” (Zamiatin 2003: 24).

În ciuda orientării bolșevice, Zamiatin conștientizează că, pe termen lung, consecințele instaurării totalitarismului pot fi sumbre, ceea ce îl determină să scrie romanul *Noi* (1920), un manifest liberal și o critică profundă la adresa totalitarismului și conformismului social, considerat una dintre primele distopii literare moderne, cu o influență semnificativă asupra evoluției genului. După cum arată Camelia Dinu, „sub pretextul unei povești de dragoste «futuriste», *Noi* descrie satiric o societate totalitară. Autorul a prezis colectivizarea, teroarea și represiunea, cultul personalității și alte aspecte din arsenalul sinistru al regimului comunist” (Dinu 2023: 65). De altfel, potențialul impact social, la nivel ideologic, al acestui roman, a fost perceput ca o amenințare de către regimul sovietic, care a împiedicat publicarea textului în Rusia și a aprobat exilul voluntar al scriitorului la Paris, solicitat în 1931, oraș în care scriitorul va muri în 1937.

Miguel Ángel Asturias a fost un protestatar anti-sistem în timpul regimului dictatorial al lui Manuel Estrada Cabrera. Motivată de nemulțumirea provocată de nedreptățile sociale, Asturias pune bazele Universității Populare, împreună cu alți intelectuali cu viziuni similare. „Revoluționarii” își propuneau alfabetizarea clasei muncitorești guatemaleze, însă, în urma represiunii forțelor de ordine, Asturias părăsește Guatemala, pentru a se stabili în Franța. În 1931 Jorge Ubico Castañeda instaurează o nouă dictatură printr-o lovitură de stat militară, regimul său fiind definit de represiune, cenzură, agresivitate, control despotice asupra populației, context în care Asturias publică romanul *Domnul Președinte* (Grigore 2015: 165).

Ambele romane pe care ni le propunem spre analiză sunt distopii – creații care se opun ideii de utopie și descriu o lume imaginată definită de aspecte întunecate și condiții represive, în care predomină suferința, controlul autoritar și pierderea libertății. Reprezentarea universurilor distopice se realizează la Zamiatin și Asturias în moduri distincte, datorită direcțiilor estetice în care se încadrează cei doi autori. Zamiatin își construiește distopia în manieră neorealistă sau modernistă-

¹ Marinarii de la bordul navei s-au revoltat împotriva ofițerilor, având ca scop abolirea puterii autocrate exercitate în Imperiul Rus.

neoavangardistă, iar Asturias, care se autodefinia ca „fiul unei culturi orale, al unei culturi care a trecut de la cuvânt la o figurină de noroi, de piatră și de lemn” (Asturias 1995: 69), descrie universul distopic cu ajutorul realismului magic, apelând la mituri, tradiții și dimensiune onirică. În acest sens, scriitorul guatemalez afirma: „Nu ne putem separa romanul de mintea magică americană, de limba pe care o vorbim și de lumea din jurul nostru. [...] Existența Americii Latine a fost în sine o mare fabulă, o imensă fabulă” (Asturias 1995: 77).

În continuare, vom compara cele două distopii menționate, realizând o analiză tematică (din perspectiva motivului controlului social și al alienării individului) și o analiză comparativă a stilurilor narrative (vom examina modul în care fiecare autor folosește tehnici literare distincte pentru a crea o atmosferă distopică), pentru a înțelege în ce fel este realizată literatura distopică și cum aceasta reflectă și critică societatea.

Evgheni Zamiatin, pionierul distopiei moderne

În romanul *Noi*, se ridică problema libertății și a căutării fericirii într-o societate în care chiar și timpul personal este riguros controlat de putere, iar fericirea este reglementată prin formule și proceduri precise. Camelia Dinu identifică în roman trăsăturile caracteristice ale distopiei: „eroul revoltat și nesupunerea individuală, revelația absurdității societății și tendința de răzvrătire față de legile ei, frica obsesivă, opoziția dintre aspirațiile către libertate ale eroului și posibilitățile sale limitate, toate acestea determinând tragismul viziunii” (Dinu 2007: 99). Societatea este prezentată ca fiind una tehnocrată, care respinge sentimentele, emoțiile și esența individuală a fiecărei persoane. Locuitorii Statului Unic sunt reduși la o entitate identificată printr-un număr unic (protagoniștii romanului sunt identificați prin numele-cifre D-503 și I-330). Prin această reducere, oamenii sunt standardizați, iar viața personală este subordonată nevoilor colective. Cetățenii sunt privați de umanitatea lor fundamentală – de dreptul la exprimare liberă, de capacitatea de a iubi, de a visa și de a gândi independent, de a trăi viața conform propriilor dorințe și de capacitatea de a lua decizii. Această lume este descrisă de Stat ca perfectă și armonioasă, ca un univers ordonat, realizat prin eliminarea libertății și a „bolilor” lumii vechi, precum imaginația și sufletul. Rațiunea sterilă și obiectivitatea strictă reglementează întreaga existență. Tărâmul „fericirii absolute” este construit complet din sticlă, o soluție ingenioasă care facilitează supravegherea a unei societăți complet subordonate Statului Unic.

Distopia zamiatiniană poate fi interpretată ca un creuzet în care se contopesc și se manifestă diverse paradigme ale răului. În această lume totalitară profund controlată, răul nu este o forță exterioară supranaturală, ci este integrat în structura socială, fiind legitimat prin ideologia statului și impus drept „binele suprem”.

Personajul principal, D-503, un inginer dedicat sistemului, începe să-și pună la îndoială convingerile când o întâlnește pe I-330, o femeie care contestă normele rigide ale societății. Conexiunea cu I-330 îi arată lui D-503 complexitatea naturii umane și îi stimulează dorința de libertate, aspecte anterior „uite” de protagonist. Finalul îl prezintă pe D-503 schimbat, gata de a se revolta împotriva sistemului de conducere, însă fără sorți de izbândă.

Lupta neconținută dintre bine și rău are loc în lumea interioară a protagonistului, odată ce este „infectat” de sentimente. Echilibrul lui existențial se ruinează când o cunoaște pe I-330, o femeie misterioasă, o fisură în sistemul matematic al unei lumi artificiale. D-503 fusese educat să simtă teamă și repulsie față de tot ce reprezintă comunitatea feminină, înregistrată în statul unic tot prin numere. În același timp, această ființă rebelă (ea iese din tipare prin tendința de a contesta normele sistemului totalitar) îl atrage. Astfel, în interiorul lui D-503 are loc o metamorfoză, cu alte cuvinte el începe să acorde mai multă atenție sentimentelor și emoțiilor, se lasă influențat de ele, ceea ce e considerat de Statul Unic drept o boală incurabilă. Astfel personajul pare că se dedublează: rămâne vechiul D-503, devotat complet Statului Unic, dar apare și unul nou, cu imaginație, „infectat” de sentimente, de trăiri, de impulsul de a acționa conform dorințelor personale, nu dorințelor „noastre”, adică ale comunității conduse de Binefacător. Această dualitate este redată stilistic prin intermediul unei aparente incoerențe și printr-o fragmentare a registrului riguros, tehnic-matematic, care prelua până la aprofundarea relației lui D-503 cu I-330.

Pe parcursul acțiunii se conturează contrastul permanent dintre individualitate și conformitate. Statul Unic urmărește eliminarea oricărei forme de autenticitate, prin intermediul mecanismelor opresive, considerând că binele suprem poate fi atins doar prin distrugerea oricărei forme de conștiință autonomă. În concepția Statului, Răul este reprezentat de lupta cetățenilor pentru emancipare, care constituie o adevărată amenințare la adresa regimului opresiv. Metodele de control ale sistemului totalitar sunt omniprezente, de la supravegherea strictă, realizată de Păzitorii care înfăptuiesc justiția divină, reprezentată de Binefacător, până la cenzură, interzicerea exprimării libere, încălcarea drepturilor naturale și propagandă. Cetățenii sunt supuși unei politici intense de „spălare pe creier”, spiritualitatea și individualitatea lor fiind fragmentate în mii de atomi care fuzionează într-un „noi”, iar „eul” dispare. Așadar, individualitatea dispare, fiind înlocuită de o identitate colectivă impusă de stat, perfect coordonată.

În acest cadru, răul poate fi văzut ca o negare a emoțiilor în detrimentul rațiunii, ca o absență a spiritualității. Ființa umană este bagatelizată, oamenii fiind reduși la simple cifre/numere conduse de o rațiune supremă, impenetrabilă, și duc o existență lipsită de substanță. Acest proces complex de depersonalizare este de fapt expresia supremă a răului, un rău care rezultă din golirea ființei de sens și esență. Astfel, poporul este transformat într-o masă amorfă, un întreg mut, dezbinat, fără putere de reacție sau de gândire independentă. Toți cetățenii sunt victime ale „vălului ignoranței”²:

Ei nu cunosc cum vor fi afectate în particular de alternativele pe care le au și sunt obligați să evalueze principiile numai pe temeiul unor considerații generale. Așadar, admitem că părțile nu cunosc anumite genuri de fapte particulare. Mai întâi de toate, nimeni nu își cunoaște locul în societate, poziția de clasă și statusul social; nu știe care sunt bunurile și capacitățile naturale cu care a avut norocul să fie înzestrat, inteligența, forța și așa mai departe. [...] Mai mult, presupun că părțile nu cunosc condițiile particulare din propria lor societate: nu cunosc situația economică și politică, nivelul de dezvoltare a civilizației și culturii pe care ea l-a putut atinge. [...] Așadar, pe cât posibil, singurele fapte particulare pe care le cunosc părțile sunt acelea că societatea lor va cădea sub condițiile dreptății și implicațiilor ei. E luat ca dat, totuși, faptul că ele cunosc fapte generale despre societatea omenească. (apud Iliescu et. al., 2003: 75)

Răul ca instanță dialectică negativă se manifestă în contradicțiile interne ale societății zamiatiniene. Deși Statul Unic se prezintă cetățenilor săi ca o societate perfectă, armonioasă, realitatea este că această „perfecțiune” se bazează pe suferință, represiune și alienare. Dialectica negativă a acestei societăți rezidă în faptul că, deși se pretinde a fi un model de fericire absolută, în realitate este o expresie a răului instituționalizat, unde „fericirea” este impusă și controlată, iar orice abatere de la normă este percepută ca o formă de revoltă ce trebuie eradicată. Potrivit lui Bogdan Ficeac, în aceste contexte se declanșează un fenomen de „contagiune”, ce reprezintă în psihologia socială tendința de a transmite în masă manifestări de comportament, trăiri și emoții. De fiecare dată când un individ se găsește într-o situație ambiguă, va căuta să se conformeze realităților sociale înconjurătoare. În consecință, ia naștere un „noi” care respiră, gândește la unison, ușor de manipulat și controlat, o caricatură a individului (Ficeac 2001).

Cetățenii Statului Unic sunt obligați să se supună voinței Binefacătorului, considerat liderul suprem și simbolul divinității atotputernice. Autoritatea acestui „dumnezeu” este completată și de cultul personalității, care amplifică considerabil sentimentul de inegalitate și subordonare. Astfel, în romanul *Noi*, răul se manifestă

² „Vălul ignoranței” este un concept teoretizat de filosoful american John Rawls.

prin controlul excesiv, suprimarea emoțiilor și a imaginației, manipularea și propaganda, folosite pentru a controla gândirea cetățenilor, depersonalizarea, represiunea și suferința. Aceste reprezentări ale răului subliniază poziția critică a lui Zamiatin la adresa totalitarismului și a pierderii individualității în contextul unui stat opresiv.

Domnul Președinte de Asturias și critica dictaturii

În incipitul romanului *Domnul Președinte*, M.A. Asturias construiește cu acuratețe atmosfera apăsătoare a unui univers opresiv, conferindu-i un ton sobru ce va caracteriza întregul roman. Pornind de la crima accidentală a unui cerșetor nebun, aparatul de represiune al dictatorului inițiază o amplă investigație, ceea ce îi permite Președintelui să își consolideze puterea. Firul narativ se concentrează în jurul imaginii Președintelui și a felului în care toate personajele sunt afectate de tirania conducătorului (de la personaje aparent ne semnificative, precum cerșetorii, până la generali și mâna dreaptă a tiranului). Deznodământul demonstrează că nimeni nu se poate împotrivi puterii, nu poate sfida autoritatea acesteia.

Justiția se dovedește o caricatură, o parodie grotescă, iar teama adevăratului criminal se transformă într-o frică generalizată, căci în această societate sugrumată de autoritarism dreptatea nu există. Toate personajele devin suspecte de crimă, iar iluzia și deziluzia domină întregul spectru social, comunicarea este suprimată, contează doar ceea ce spun reprezentanții puterii, ceea ce se propagă prin zvonuri, în timp ce transformarea demonică a puterii politice ascunde adevărul, în încercarea de a mușamaliza crima săvârșită la începutul narațiunii (actul penal a fost comis de un cadru militar, iar vina cade asupra unui cerșetor, iar de aici lucrurile denaturează). Astfel, cadrul social se metamorfozează imperceptibil într-o închisoare simbolică, unde prezumția de nevinovăție nu există. Oficialii loiali sistemului dictatorial lansează zvonul unui complot politic, iar represiunile forțelor de ordine sunt nemiloase, distrugând fără ezitare viețile tuturor celor implicați și țesând o rețea de intrigi. Atmosfera devine crepusculară, lumea pare sufocată de vicii, iar dreptatea este un ideal intangibil. Supravegherea, propaganda și cenzura sunt omniprezente, schițând imaginea simbolică a condiției umane într-o societate totalitară, în care oamenii nu reprezintă decât pioni pe tabla puterii. Conform teoriilor lui Michel Foucault, putem afirma că personajele ambelor romane sunt victimele fenomenului de panopticism: „De aici, efectul major al Panopticului: acela de a induce în deținut o stare conștientă și permanentă de vizibilitate ce garantează funcționarea automată a puterii” (Foucault 2005: 255).

Asemenea distopiei lui Zamiatin, romanul lui Asturias explorează dimensiunile răului totalitar, aducând la suprafață atât complexitatea naturii umane în fața puterii absolute, cât și corupția morală și violența politico-socială. Ca și în lumea lui D-503, răul devine un element structural, impregnat în fiecare aspect al societății și al relațiilor interumane. Asturias construiește o lume tenebroasă, de o brutalitate aparte, în care răul se manifestă sub multiple forme, de la manipulare psihologică și presiuni amenințătoare, până la agresiuni și torturi sistematice. Imaginea dictatorului, personajul central al acestui tablou sumbru, poate fi asociată imaginii populare pre-columbiene a unui demon: conducătorul este întotdeauna descris drept cadaveric, având pielea lăsată, asemenea unei lumânări topite.

Președintele exercită o dominație totală și tiranică asupra cetățenilor, care sunt constrânși să se conformeze capriciilor și cruzimii sale pentru a-și salva viețile. El reprezintă o forță devastatoare, care nu doar că suprimă libertatea și drepturile fundamentale ale oamenilor, dar le și distruge spiritul, transformându-i în instrumente ale puterii. Se subliniază astfel natura profund malefică a dictaturii, în care liderul devine un zeu întunecat, ce își menține autoritatea prin teroare și sacrificii, condamnând întreaga societate la o existență înfricoșătoare, lipsită de lumină și speranță. Răul se concretizează prin devalorizarea vieții indivizilor și transformarea lor în obiecte menite să servească setea de putere a dictatorului. Justiția, adevărul și compasiunea sunt erodate, lăsând un vid moral în conștiința colectivă. Răul este atât o forță activă și independentă, cât și o putere distructivă, construită prin diverse intrigi, care anulează orice formă a binelui, conducând la o dezumanizare totală a individului și a colectivității. Răul devine sinonim cu dezintegrarea ființei și reduce umanitatea la un stadiu de non-existență morală și spirituală.

Construit asemenea unui joc de umbre, răul ca dualitate este prezent constant în romanul lui Asturias, prin intermediul contrastului dintre idealurile umanității și realitatea distopică impusă de regimul dictatorial. Dictatorul și aparatul său opresiv reprezintă răul absolut, opunându-se oricărei încercări de a face societatea mai liberă sau mai dreaptă. Binele, deși existent, este fragmentat și slăbit, fiind reprezentat de personaje care încearcă să supraviețuiască într-un sistem corupt. Elementul central al acestui contrast este relația complexă dintre Președinte și Miguel Chip-de-înger, preferatul dictatorului. Miguel Chip-de-înger este un personaj cu o semnificație profundă. Numele său este o anagramă a numelui Sfinților Mihail și Gavril, sugerând astfel o aură de divinitate și lumină, care contrastează puternic cu întunericul reprezentat de Președinte. Acest nume subliniază dualitatea prezentă în roman: lumina divină întruchipată de Miguel Chip-de-înger se află în opoziție directă cu întunericul și tirania simbolizate de

Președinte. Căderea lui Miguel din final poate fi asociată căderii lui Lucifer, numai că, la fel ca în teologia apofatică, îi afectează pe cei buni sau, mai concret în acest caz, pe cei care aleg să nu îl servească pe Președinte și care nu se contaminatează de setea de putere. Prăbușirea fostului protejat nu afectează doar destinul propriu, ci provoacă o serie de traume și suferințe celor care îl iubesc și care rămân captivi într-un sistem opresiv. În mod special, soția sa, Camila, și copilul lor nenăscut sunt profund afectați. După ce Miguel este înlăturat, Camila rămâne singură și își petrece restul vieții în incertitudine, neștiind ce s-a întâmplat cu soțul ei. „Întunericul” în care Camila trăiește este un simbol al izolării și al absenței adevărului, pe care regimul îl ascunde cu grijă. Camila plătește prețul pentru acțiunile regimului și ale soțului ei, fiind prinsă între iubirea necondiționată față de Miguel și realitatea brutală a regimului dictatorial. Chip-de-înger înțelege cu adevărat natura malefică a regimului, însă această realizare survine mult prea târziu. Finalul sumbru subliniază cum regimul totalitar nu doar că distruge viețile celor care se opun, dar îi face victime și pe cei care sunt neimplicați politic. Lupta dintre bine și rău se desfășoară nu doar la nivelul societății, ci și la nivelul conștiinței individuale a personajelor, care se confruntă cu dileme morale și suferințe cauzate de tiranie. Această dualitate este centrală în roman, evidențiind lupta constantă dintre bine și rău, moral și imoral, în efortul de a păstra umanitatea într-o lume dominată de forțele răului.

Din perspectiva dialecticii negative, răul poate fi înțeles în romanul lui Asturias ca o forță care contestă și subminează ordinea aparent stabilită, expunând contradicțiile și ipocriziile acesteia. Deși regimul dictatorial se prezintă ca o manifestare a ordinii și a binelui colectiv, este de fapt o expresie a unui rău profund, care dezvăluie natura coruptă și iluzorie a puterii. Dialectica negativă arată în roman cum răul este necesar pentru a înțelege și critica structurile puterii, aducând la vedere tensiunile și conflictele latente în cadrul unei societăți opresive. În această lumină, romanul nu doar descrie răul, ci îl și utilizează pentru a revela fragilitatea și artificialitatea ordinii sociale impuse de dictatură. Astfel, romanul poate fi considerat o explorare complexă a răului care oferă o critică profundă a naturii puterii și a impactului său devastator asupra umanității. Fie că este vorba de lupta dintre bine și rău, de absența binelui sau de dezvăluirea contradicțiilor interne ale regimului, romanul lui Asturias reprezintă o meditație asupra modului în care răul se manifestă în contextul unei societăți totalitare. Asturias folosește mai multe procedee ale realismului magic pentru a descrie o astfel de societate: elemente supranaturale (granițele dintre real și ireal sunt estompate), personificarea răului (dictatorul și aparatul său opresiv sunt descriși într-un mod aproape mitic, ca forțe malefice omniprezente), simbolismul

și mitologia, atmosfera onirică (evenimentele par a fi desprinse dintr-un coșmar), critica socială realizată prin grotesc (situații exagerate descrise evidențiază absurditatea și brutalitatea regimului).

Cele două romane analizate se aseamănă nu numai datorită contextului istoric în care au fost create și dimensiunii biografice a autorilor. Deși, din punct de vedere stilistic, se remarcă o diferență în scriitura celor doi (Zamiatin creează o distopie neoavangardistă, tehnico-științifică, în timp ce Asturias folosește procedeele realismului magic), perspectiva este aceeași: într-o societate totalitară salvarea este imposibilă. Atât revolta, cât și comunicarea interumană sunt anulate de forțele răului, reprezentate de putere. Ambele lumi prezintă efectele pe care jocul demonic al puterii îl are asupra cetățenilor, transformându-i în prizonieri ai propriilor minți și vieți.

BIBLIOGRAFIE

- Asturias, Miguel Ángel, 2022, *Domnul Președinte*, traducere de Ioana Gabriela Dumitrescu, București: Curtea Veche.
- Asturias, Miguel Ángel, 1995, „Paisaje y lenguajes en la novela hispanoamericana”, *Rassegna iberistica*, nr. 54, 69–77. Disponibil online: <https://www.cervantesvirtual.com/obra/paisaje-y-lenguaje-en-la-novela-hispanoamericana-1052032/> (Accesat: 26 octombrie 2024).
- Dinu, Camelia, 2007, „Perspective grotești în proza distopică a lui Evgheni Zamiatin”, în Antoaneta Olteanu (ed.), *In honorem Virgil Șoptereanu*, București: Editura Universității din București, 93–107.
- Dinu, Camelia, 2023, „Evgheni Zamiatin. Când distopia devine realitate”, *Poesis Internațional*, nr. 32, 64–79.
- Ficeac, Bogdan, 2001, *Tehnici de manipulare*, București: Nemira.
- Foucault, Michel, 2005, *A supraveghea și a pedepsi*, traducere de Bogdan Ghiu, Pitești: Paralela 45.
- Grigore, Rodica, 2015, *Realismul magic în proza latino-americană a secolului XX. (Re)configurări formale și de conținut*, Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință.
- Iliescu, Adrian-Paul et. al., 2003, *Manual de filozofie*, București: Humanitas Educațional.
- Zamiatin, Evgheni, 2014, *Noi*, traducere de Inna Cristea, Iași: Polirom.
- Zamiatin, Evgheni, 2003, *Собрание сочинений в пяти томах*, vol. I, Moscova: Russkaia Kniga.